

Н.М. Садыкова¹, М.Д. Төреқұлова¹, А.Л. Нурмаханбетов¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы
e-mail: sadikova.nazira@mail.ru

ЖАСӨСПІРІМ ҚЫЗДАРДЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДАҒЫ ӨЗІН-ӨЗІ РАСТАУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Қазіргі қоғам әлеуметтік белсенді, сауатты, шығармашыл, ойлаушы, азаматтардың жауапкершілігін қабылдай алатын, көшбасшы болуды қажет етеді. Көшбасшылық - бұл жан-жақты, көп өлшемді құбылыс, өзін-өзі көрсету және өзін-өзі анықтау құралы, сондықтан қазіргі ғылымда бұл мәселені зерттеудің әртүрлі тәсілдері бар. Жасөспірімдік кезең - бұл тез және негізінен қарама-қайшы дамиды уақыт. Сондықтан, дәл осы жаста балалардың өмірде орын алып, сәттілікке жетуге деген ұмтылысын дамыту керек деп санаймыз. Бүгінгі таңда әрбір адамға қажетті көшбасшылық қасиеттер отбасында, мектепте қалыптасады және тәрбиеленеді деп есептеледі. Бұл баланың көшбасшы тұлғасын қалыптас-тыруда отбасы мен мектептің тәрбиелік мүмкіндіктерін зерттеу мәселесіне әкеледі, өйткені отбасы мен мектеп жасөспірімнің көшбасшылық қасиеттерін тәрбиелеуге мүдделі және мұны істей алады, олардың әрекеттері мен рөлі көбіне болашақ көшбасшының жеке қасиеттерін анықтайды.

Жасөспірім қыздардың көшбасшылық әлеуеті білім беру ортасындағы өзін-өзі растау тәсілі ретінде анықталған зерттеулер бойынша жаңа тәсілдерін жасауға пайдалануға болады.

Түйін сөздер: көшбасшылық, жасөспірім қыздар, тұлға, отбасы, білім беру ортасы.

N.M. Sadykova¹, M.D. Torekulova¹, A.L. Nurmakhanbetov¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: sadikova.nazira@mail.ru

STUDY OF LEADERSHIP POTENTIAL OF ADOLESCENT GIRLS AS A WAY OF SELF-AFFIRMATION IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Abstract

Modern society requires being socially active, literate, creative, thinking, able to take on the responsibility of citizens, to be a leader. Leadership is a multifaceted, multidimensional phenomenon, a means of self-expression and self-determination; therefore, in modern science there are various approaches to the study of this problem. Adolescence is a time that develops quickly and is mostly inconsistent. Therefore, we believe that it is at this age that it is necessary to develop in children the desire to have a place in life and achieve success. Today it is believed that the leadership qualities necessary for every person are formed and nurtured in the family and at school. This leader actualizes the problem of studying the educational potential of the family and school in shaping the personality of the child, since the family and school are interested in educating leadership qualities in a teenager and are able to do this, their actions and role largely determine the personal qualities of the future leader. The leadership potential of adolescent girls can be used to develop new approaches to research, which are defined as a way of self-assertion in the educational environment.

Key words: leadership, teenage girls, personality, family, educational environment.

Садыкова Н.М.¹, Төреқұлова М.Д.¹, Нурмаханбетов А.Л.¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
e-mail: sadikova.nazira@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИДЕРСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ДЕВОЧЕК-ПОДРОСТКОВ КАК СПОСОБ САМОУТВЕРЖДЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация

Современное общество должно быть социально активным, грамотным, творческим, мыслящим, способным принять на себя ответственность граждан, лидеров. Лидерство – явление всеобъемлющее, многоаспектное, средство самовыражения и самоопределения, поэтому современная наука располагает различными методами изучения данного вопроса. Подростковый возраст – это период интенсивного и в большинстве случаев противоречивого развития. Поэтому мы считаем, что в этом возрасте необходимо развивать у детей стремление к достижению успеха в жизни. Сегодня считается, что необходимые каждому человеку лидерские качества формируются и воспитываются в семье и в школе. Это приводит к проблеме изучения воспитательных возможностей семьи и школы в формировании лидерской личности ребенка, поскольку семья и школа заинтересованы в воспитании лидерских качеств подростка и могут сделать это своими действиями. Роль определяет личностные качества будущего лидера. Лидерский потенциал девочек-подростков может быть использован для разработки новых подходов к исследованиям, которые определены как способ самоутверждения в образовательной среде.

Ключевые слова: лидерство, девочки-подростки, личность, семья, образовательная среда.

КІРІСПЕ

XX-XXI ғасырлар тоғысында біздің елде саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер қоғамның қазіргі жағдайының барлық аспектілеріне елеулі әсер етті. Олар бүкіл қоғамның, ең алдымен жасөспірімдер мен жастардың құндылық бағдарларының өзгеруіне, бұрыннан қалыптасқан наным-сенімдер мен көзқарастардың деформациялануына, рухани қажеттіліктердің орын ауыс-тыруына, отбасының тәрбиелік функциясының әлсіреуіне, ата-аналардың көпшілігінің балаларын тәрбиелеуден өзін-өзі жоюына әкелді [1].

Нәтижесінде қоғамда жағымсыз бағыттағы көшбасшылар жасөспірімдердің ассоциациялық жастар топтарына көбірек тартылуынан қорқынышты жағдай қалыптасты. Белгіленген тақырыптың өзектілігі білім беру ортасындағы қосымша міндеттерінің бірін анықтайды: жасөспірімдер қыздардың ортасындағы өзін-өзі растау тәсілін зерттеп, оған оң бағдарланған көшбасшылық әлеуетін тәрбиелеу. Зерттеу нысаны: эксперимент Бостандық ауданына қарасты М.Мақатаев атындағы №140-мектеп-гимназиясында арасында жүргізіледі. Зерттеу пәні: жасөспірім қыздардың көшбасшылық әлеуеті қарым-қатынасы. Зерттеу мақсаты: жасөспірім қыздардың көшбасшылық әлеуеті білім беру ортасындағы өзін-өзі растау тәсілі ретінде зерттеу. Зерттеудің теориялық маңыздылығы: жасөспірім қыздардың көшбасшылық әлеуеті білім беру ортасындағы өзін-өзі растау тәсілі ретінде зерттеулер жүргізілді және жасөспірім қыздардың көшбасшылық әлеуеті білім беру ортасындағы өзін-өзі растау тәсілі ретінде жүргізілетін психокоррекциялық тәсілдері сипатталған. Зерттеудің практикалық маңыздылығы: жасөспірім қыздардың көшбасшылық әлеуеті білім беру ортасындағы өзін-өзі растау тәсілі ретінде анықталған зерттеулер бойынша жаңа тәсілдерін жасауға пайдалануға болады.

Мектептегі жасөспірім оқушылар өмірде жаңа орын алып келе жатқан есейгендік сезімі негізінде үлкендердің қамқорлығынан мұнайып, ата-анамен, ұстаздармен қарым-қатынасты теңдік негізінде құруды қалайды. Мектеп психологы осы ерекшеліктерді ескеріп, әр адамға өзінің қарым-қатынасында кездесетін қиындықтардан шығу жолдарын табуға көмектесуі керек. Сонымен қатар мектептің психологиялық іс-әрекетінің күрделі міндеттерінің бірі ретінде оқушылардың тұлғалық қасиеттері мен танымдық процестерін зерттеумен қатар, олардың қоғаммен қарым-қатынасын зерттеу, қоршаған ортада лайықты мінез-құлқын, өзіндік ерекшеліктерін көрсету қажет, педагогтармен қарым-қатынас жасау және осы психодиагностикалық жұмыстың нәтижелері бойынша психокоррекциялық жұмыстар ұйымдастырылуы керек [2].

ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Көшбасшыны тәрбиелеудегі педагогикалық әсерлерді жүзеге асырудың маңызды факторы ретінде мектепті талдай отырып, ғалымдар оның осы қызмет саласындағы мүмкіндіктерін қарастырады. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттегі көшбасшылық мәселесі тұжырымдамаларына сүйене отырып, И.Г. Песталоцци, Дж. Руссо, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, Л.С. Выготский, В.В. Розанова, О.С. Газман, Д.М. Маллаева, С.Д. Абдурахманова және басқа да қазіргі заманғы мұғалімдер гуманизм идеяларын, жеке тұлғаның бостандығы мен даралану идеяларын, мұғалім мен жасөспірім арасындағы тең әрекеттестік идеясын, сондай-ақ көшбасшы тәрбиелеуде отбасы мен мектеп арасындағы тығыз байланыс идеясын қолдану қажеттілігі туралы қорытынды жасайды. Көшбасшылық қабілеттерін анықтау мақсатында Е.Жариков пен Е.Крушельницкийдің «Көшбасшылық қабілеттерін диагностикалау» тесті жүргізілді. Аталған тест сыналушылардың көшбасшы бола білу деңгейін анықтауға бағытталған. Тест құрылымы 50 сұрақтан тұрады, сыналушы әрбір сұраққа «иә» немесе «жоқ» жауаптарын

таңдау арқылы өз таңдауын береді. [3] Сауалнама өз жауаптарын арнайы дайындалған нысанда атап өтті. М.Ш. Магомед-Эминовтың модификациясындағы А.Меграбянның әдістемесі (тест) аффилиация мотивациясының құрылымына кіретін екі жалпы-ланған тұрақты мотиваторды диагностикалауға арналған – қабылдауға ұмтылу (ҚҰ) және қабылда-мау қорқынышы (ҚК). Мектеп ішіндегі ауқымы – қарым-қатынас кезінде жанашырлық, өзара түсіністік пен, тиісінше, бас тартудан қорқу (қарым-қатынас ресми болады деп қорқу). Осы тенденциялардың үйлесуі қарым-қатынас мотивациясының төрт түрін береді:

- аффилиацияға жоғары үміт, бас тартуға төмен сезімталдық; бұл жағдайда адам интрузивтілікке дейін көпшіл болады;

- аффилиирленудің төмен қажеттілігі, бас тартуға жоғары сезімталдық; бұл жағдайда қолдау, түсіну қажеттілігі қанағаттандырылмайды және адам өз тәжірибесі әлеміне кіреді;

- аффилиирленуден төмен үміт және бас тартуға сезімталдық; бұл жағдайда адам жалғыздықты қалайды;

- аффилиацияға деген жоғары үміт және бас тартуға сезімталдық; адамда күшті ішкі жанжал бар: ол қарым-қатынасқа ұмтылады және сонымен бірге одан аулақ болады. Барлық тест сыналушы келіскен (жауап бланкісінде "+" қойып) немесе келіспеген ("- "қоя отырып) 60 бекітуді (ҚҰ шкаласы бойынша 30 және ҚК шкаласы бойынша 30) қамтиды. Кілтпен сәйкестіктің нәтижелері бойынша әр шкала бойынша ұпай саны есептеліп, шкалалар бір-бірімен салыстырылды.

Сәтсіздіктерден аулақ болу әдісін Т.Элерс жасаған және сәтсіздіктерден аулақ болу мотивациясын анықтауға бағытталған. Ол 30 үш сөзден тұрады, олардың әр үштігінде олардың қасиеттерін анықтау үшін ең қолайлы біреуін таңдау керек болды [4].

Сізге 30 жолдан тұратын сөздердің тізімі, әр жолда 3 сөз ұсынылады. Сыналушы неғұрлым көп ұпай жинаса, оның сәтсіздіктерден аулақ болуға, қорғауға деген ұмтылысы соғұрлым жоғары болады. Жетекші қажеттіліктерді анықтау әдістемесі кесте болып табылады, онда 15 қажеттілікті бір-бірімен салыстыру қажет. Осылайша, әрбір қажеттілік 3 жетекші анықтау үшін кезекпен басқалармен салыстырылады. Осы жұмыстың контекстінде мотив белгілі бір қажеттілік екенін және мотивтер қажеттіліктерден өсетінін атап өткен жөн, олардың жетекшілері: әсер алу, белсенді қызмет, тану және қолдау қажеттілігі (М.И. Лисина бойынша).

"Билік мотиві" әдісін Е.Ильин билікке бейімділікті анықтау үшін ұсынған. Әдістемеге үш таңдау мүмкіндігі бар 9 сұрақ кіреді. Тақырып неғұрлым көп ұпай жинаса, соғұрлым ол билікке деген ұмтылысты, яғни жағдайды бақылауға және басқа адамдарға басқалардың назарын аударуға, ерекшеленуге, қолдаушыларды тартуға деген ұмтылысты білдіреді.

Әдебиетке шолу

Жасөспірім тұлғасының қалыптасу мәселесі Э.Ш. Камалдинова, Р.А. Литвак, Э.С. Соколова және т.б. зерттеулерде қарастырылды. Жасөспірім тұлғасының дамуына әлеуметтік ортаның әсері В.Г. Бочарова, А.В. Мудрик, А.Я. Найн, В.Д. Семенов және т.б. еңбектерінде ашылды.

Көшбасшылықтың түрлі аспектілеріне арналған жұмыстар үлкен қызығушылық тудырады. Көшбасшыларды анықтау теориясы мен практикасы және олардың ұйымдастырушылық және көшбасшылық функцияларын жүзеге асыруы А.Н. Лутошкин, В.В. Петровский, Л.И. Уманскийдің жұмыстарына арналған. Көшбасшылық стильдері Е.В. Андриенко, А.В. Запорожец, А.В. Петровский, Г.М. Андрееваның еңбектерінде ашылды. Көшбасшылық пен көшбасшылықтың арақатынасы мәселе-лері И.П. Волков, Р.Л. Кричевский, Б.Д. Парыгин, М.В. Удальцованың зерттеулерінде қамтылған.

Көптеген шетелдік авторлар жеке тұлғаның көшбасшылық қасиеттерін талдады: Л.И. Уманский, А.Г. Шмелев, А.Н. Лутошкин, Е.В. Горохова, Т.В. Махина, Р. Хейфетц, Д.Лори, Дж. Пикен. Сонымен қатар балалар қауымдастығының қызметіне байланысты жұмыстардың маңызы зор. Осы деңгейдегі мәселелер А.В. Волохов, А.Г. Кирпичник, М.Е. Күлпединова, Н.М. Костина, Д.Н. Лебедев, Э.А. Мальцева, М.И. Рожков, Т.В. Трухачева, И.И. Фришман және т.б. еңбектерінде қарастырылады [5].

Барлық зерттеулер жоғары сынып оқушыларының да, жасөспірім қыздардың да билікке деген құштарлығы әлсіз екенін көрсетеді, бұл әлеуметтік ортаны басқаруға, адамдарды марапаттау мен жазалауға, оларды белгілі бір әрекеттерді жасауға мәжбүрлеуге, өз әрекеттерін бақылауға бейімділіктің әлсіздігі туралы айтуға болады. Яғни, билік басқа адамдарды басқару, пайымдаулар жасау, заңдарды, нормалар мен мінез-құлық ережелерін орнату қабілетін қанағаттандыруға деген әлсіз ұмтылыс пен қабілеттілік ретінде қарастырылады.

Жалпы, жасөспірімдер келесі қасиеттердің жеткіліксіз қалыптасқанын атап өтеміз: табандылық, өзіне деген сенімділік, анықтық, тез тапқырлық, әдептілік, белсенділік, эрудиция,

ұйымдастыру-шылық дағдылар, топтың көз алдында билік. Егер жасөспірімде әр түрлі іс-әрекеттегі көшбасшылық рөлді орындауда көшбасшылық қасиеттердің нақты көрінісі үшін қажетті оң мотивация және білім базасы болса, қасиеттер ең күшті, белсенділікпен көрінетіні белгілі [6].

Жасөспірім кезіндегі көшбасшы қыздар сыннан қорқатындықтан, олар психологиялық қорғаныс ретінде табысқа жетуге ұмтылған адамдарға қарағанда, өздерінің іс-әрекеттерін жарияланған моральдың көмегімен ынталандырады, ал жоғары сынып оқушылары сәттілікке ұмтылады, бұл өз кезегінде олардың дұрыс екенін айтады. олардың мүмкіндіктерін бағалау, жеткілікті талап деңгейі. Олар сәтсіздіктерден қорықпайды. Айта кету керек, жоғары сынып қыздары мен жасөспірім қыздар-да қабылданбаған қажеттіліктер түбегейлі қарама-қайшы болды (ерекшелік тек "қиындықтардан аулақ болу" қажеттілігін қоспағанда, ол жоғары сынып қыздарында да, қыздарда да көп ұпай жинайды). Жоғары сынып қыздарында "жақсы заттарды сатып алу" және "жақсы әңгімелесушілер болу" қажеттіліктері көшбасшы болып табылады, ал қыздарда бұл қажеттіліктер жетекші болмаса да, өте көп ұпай жинайды. Керісінше, қыздар қабылдамайтын қажеттіліктер "қиындықтардан аулақ болу" және "және" ықпал ету жағдайын қамтамасыз ету" жоғары сынып қыздарында жеткілікті жоғары балл алады. Оларға әсер ету жағдайын қамтамасыз ету қажеттілігі үшінші орында, бұл жоғары сынып қыздары үшін бұл қажеттіліктің жоғары маңыздылығын көрсетеді [7].

Осылайша, алынған нәтижелер жасөспірімдердің анықтамалық топ екенін, яғни компаниядан ерекшеленгісі келмейтінін көрсетеді. Алайда, жоғары сынып қыздарында (биліктің төмен мотивімен) жетекші қажеттіліктердің бірі «тану және құрметтеу» қажеттілігі екенін атап өткен жөн, сонымен қатар көптеген балалар «өздеріне ықпал ету жағдайын қамтамасыз ету» қажеттілігі туралы айтты. Осылайша, осы жастағы балалардың билікке деген ұмтылысы жасырын күйде болуы мүмкін.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ

Көшбасшыға келесі психологиялық қасиеттер тән: өзіне деген сенімділік, өткір және икемді ақыл, өз ісін мұқият білу ретіндегі құзыреттілік, күшті ерік, адамдардың психологиясының ерекшеліктерін түсіну қабілеті, ұйымдастырушылық қабілеттер. Көшбасшылық жасөспірім кезеңінде ерекше мәнге ие болады. Осы кезеңнің ерекшеліктерін және олардың көшбасшылықтың дамуымен байланысын қарастыруға болады. Жасөспірім қыздардың негізгі мазмұны оның балалық шақтан ересек өмірге өтуі. Дамудың барлық жақтары сапалы түрде қайта құрылады, ақыл-ойы психо-логиялық білімдермен толығып, қалыптасады [8]. Қайта құрылу процесі жасөспірім қыздардың барлық негізгі тұлғалық қасиеттерін, демек, олармен жұмыс істеу ерекшеліктерін анықтайды. Оқу жасөспірімдер өмірінде үлкен орын алады. Әсіресе, оларды жетілдіретін жаттығулар мен оқыту түрлеріне дайын. Егер оқу әрекеті тікелей мотивтерден туындаса және жасөспірім оқу міндеттерін өз бетінше анықтай алса, есептерді шешудің ұтымды әдістері мен жолдарын таңдай алса, өз жұмысын бақылау жасап, бағалай алса, онда ол дамыған болып саналады. Бұл жағдайда жасөспірімдердің, әсіресе қыздардың өзін-өзі растау қажеттілігі жүзеге асады. Оқушылардың оқу әрекеті қалыптас-паған жағдайда «мектепті тастап кетуі» мүмкін. Дегенмен, өзін-өзі бекіту қажеттілігі қанағаттан-дырылмайды. Оқудағы жетістік өзін-өзі бағалауды арттыруға, өзіне деген сенімділікті дамытуға әсер етеді, осылайша көшбасшылық үшін қажетті қасиеттерді қалыптастырады. Оқудағы жетістік жасөспірімнің ұжымның зияткерлік саласындағы көшбасшылығының негізі бола алады [9].

Бүгінгі таңда мұғалімдердің зерттеу мәдениеті мынандай әркім белгілі бір әдістерді қолдануға жүгінетін деңгей жеке тұлғаның қандай да бір қасиетін, сапасын зерттеу, түсінеді: шығармашылық дамуды диагностикалаудың белгілі бір әдісін таңдау қажет кем дегенде төмендегілерді нақты елестетіп көріңіз:

- шығармашылық даму дегеніміз не;
- ол қандай параметрлер бойынша өлшенеді;
- әр параметр қандай шкаламен өлшенеді;
- бұл құбылыстың сапалық сипаттамасы қандай алынған мәндер.

Басқаша айтқанда, тиімді диагноз онсыз мүмкін емес теориялық білім және түсінудегі өз ұстанымын анықтау жеке тұлғаның шығармашылық даму мәселелері, одан не қажет таңдау диагностикалық құралдар үшін бастапқы диагностика.

Білім беру ортасындағы жоғары сыныптарындағы жасөспірім қыздарда көшбасшылық қасиеттерді дамытуды талдау

Эксперименттің бастапқы кезеңінің мақсаты өзін-өзі растау тәсілі ретінде қыз балаларды қоғамдық бірлестігіндегі жасөспірімдердің көшбасшылығының негізгі тенденцияларын талдау болғандықтан, келесі міндеттер анықталды [10].

* Оқушылардың топтағы көшбасшының тұлғасы туралы негізгі түсініктерін орнату.

* Жасөспірімдердің балалар қоғамдық бірлестігі қызметінің түрлі салаларында көшбасшылық танытуға деген көзқарасын айқындау.

* Жасөспірім қыздардың көшбасшылық қызметінің бастапқы тәжірибесін анықтау.

* Жоғары сынып оқушылары - жасөспірімдердің көшбасшылық қасиеттерін дамыту проблема-сына педагогтердің көзқарасын зерделеу.

Эксперименттің зондтау кезеңінде балалар қоғамдық бірлестігінің мүшелері - жасөспірім балалар (13-15 жас) - 100 адамды қабылдады.

Біз жасөспірім қыздарға қысқаша сипаттама береміз:

* 8-9 сынып аралығындағы жасөспірім қыздар - 50 адам - 42,6 %.

* 10-11-сыныптағы 50 адамнан тұратын жоғары сыныптағы қыздар - 47,4%.

Жоғары сынып оқушыларын сауалнамамен қамту кеңдігі зерттелетін құбылыстың толық көрінісін ұсынуға, зерттелетін мәселе бойынша сенімді және сенімді ақпарат алуға мүмкіндік берді. 1-кестеде көрсетілген жасөспірім қыздардың сауалнамасын талдау нәтижелеріне жүгінейік.

Кесте 1 – Жоғары сыныптағы жасөспірім қыздарының жауаптарын талдау

Сұрақтар	Алынған жауаптар
1. Көшбасшы - бұл...?	Көшбасшы - бұл барлық адамдар қолдайтын және олар ұсынғандай әрекет ететін адам - 33%. Көшбасшы - бұл бірлестікте беделі бар адам - 28%. Көшбасшы - оның пікірін барлығы мойындайды - 21%. Көшбасшы - қиын сәтте өзінің бірігуіне көмектесе алатын адам -18%.
2. Мектепте бірден бірнеше көшбасшы бола ала ма?	Иә – 52%. Жиі бірнеше болады – 26%. Нақты қызметке, жағдайға байланысты – 20%. Менің ойымша, жоқ – 2%.
3. Сіздің сыныптағы қанша көшбасшы бар?	Барлық көшбасшылар – әрқайсысы өз ісінде – 58%. Бірнеше көшбасшы (сынып жетекші, старосталар және т.б.) - 38%. Белгілі бір мерзімге таңдалған бір көшбасшы - 4%.
4. Сіздің сыныпта әркімнің өзін көшбасшы ретінде көрсетуге мүмкіндігі бар ма?	Кейде мүмкіндік бар - 43%. Иә - 31%. Жоқ, ондай мүмкіндік жоқ - 26 %.
5. Сіз арнайы көшбасшылық білім мен дағдыларға қажеттілікті сезінесіз бе?	Иә - 72%. Кейде - 16%. Жоқ - 12%.

1-кестенің деректерін жоғары сыныптағы жасөспірім қыздарының жауаптарын талдау көрсеткендей, жалпы жасөспірімдер көшбасшы туралы және оған қажет қасиеттер туралы жалпы түсінікке ие болса да, олар бұл ұғымға нақты анықтама бере алмайды.

Әдетте, сауалнаманың № 2 сауалнамаға жауап бере отырып, жасөспірім қыздар нақты жағдайды сипаттау арқылы "көшбасшы" ұғымына анықтама берді.

Респонденттердің көпшілігі (33%) көшбасшы - бұл барлық қыздар ұсынатын және әрекет ететін адам екенін атап өтті.

Кесте 2 – Сауалнама деректері бойынша көшбасшының қасиеттері (пайызбен және рангпен)

Көшбасшысы меңгеруі тиісті қасиеттері	8-9 сынып жасөспірім қыздардың жауаптары % ранг		10-11 сынып жасөспірім қыздардың жауаптары % ранг		Жалпы ұпай % ранг	
	1	2	3	4	5	6
Коммуникабельділік	26, 6 %	1	21, 4 %	4	24,0	3
Белсенділігі	24, 4 %	2	27, 4 %	1	25,9	1
Бастамашылық	23, 1 %	3	27, 3 %	2	25,2	2
Жауапкершілік	22, 5 %	4	12, 6 %	10	17,6	6
Ұйымдастырушылық дағдылар	20, 4 %	5	18, 3 %	5	19,4	5

Топ алдында билік	18,4 %	6	13,7 %	9	16,1	7
Сенімділік	17,8 %	7	21,6 %	3	19,7	4
Батылдык	16,2 %	8	11,1 %	11	13,7	9
Табандылық	14,4 %	9	17,5 %	6	16,0	8
Адалдық	13,6 %	10	2,4 %	18	8,0	14
Икемділігі мен ақылдың жылдамдылығы	12,2 %	11	7,6 %	13	9,9	13
Эрудиция	11,6 %	12	9,8 %	12	10,7	12
Ақылдылық	10,1 %	13	1,0 %	19	5,6	15
Мейірімділік	9,0 %	14	16,4 %	8	12,7	10
Сөйлеу мәдениеті	8,4 %	15	16,2 %	7	12,3	11
Шешім қабылдаудағы дербестік	6,3 %	16	3,7 %	16	5,0	16
Байсалдылық	5,6 %	17	2,3 %	17	4,0	18
Қызығушылық	3,8 %	18	4,4 %	15	4,1	17
Әзіл сезімі	1,5 %	19	6,2 %	14	3,9	19
Өзін-өзі ұстай білу	1,27 %	20	0,0 %	20	0,6	20

Сауалнамаға қатысқан жасөспірімдердің 78%-ы білім беру ортасында бірнеше көшбасшы болуы мүмкін деп санайды, ал балалардың тек 31%-ы өз ұйымдарында көшбасшы болу мүмкіндігі барлығына берілетінін атап өтті. 1-кестеге енгізілген сұрақтардан басқа, жоғары сынып оқушылары мен мұғалімдерге, олардың пікірінше, көшбасшыға тән қасиеттер туралы сұрақ қойылды.

Алынған мәліметтер негізінде көшбасшылық қасиеттердің тізімі жасалды (2-кесте).

Кестеде келтірілген мәліметтер белсенділік, бастамашылдық, сыпайылық, жауапкершілік сияқты қасиеттерді жасөспірімдер көшбасшы үшін ең маңызды деп атайды.

Бір қызығы, мұғалімдер көшбасшының басты қасиеттерінің арасында бірінші орынға белсенділік, содан кейін бастама және үшінші орынға сенімділік қойды.

Жалпы, жасөспірімдер келесі қасиеттердің жеткіліксіз қалыптасқанын атап өтеміз: табандылық, өзіне деген сенімділік, анықтық, тез тапқырлық, әдептілік, белсенділік, эрудиция, ұйымдастырушылық дағдылар, топтың көз алдында билік. Егер жасөспірімде әр түрлі іс-әрекеттегі көшбасшылық рөлді орындауда көшбасшылық қасиеттердің нақты көрінісі үшін қажетті оң мотивация және білім базасы болса, қасиеттер ең күшті, белсенділікпен көрінетіні белгілі [11].

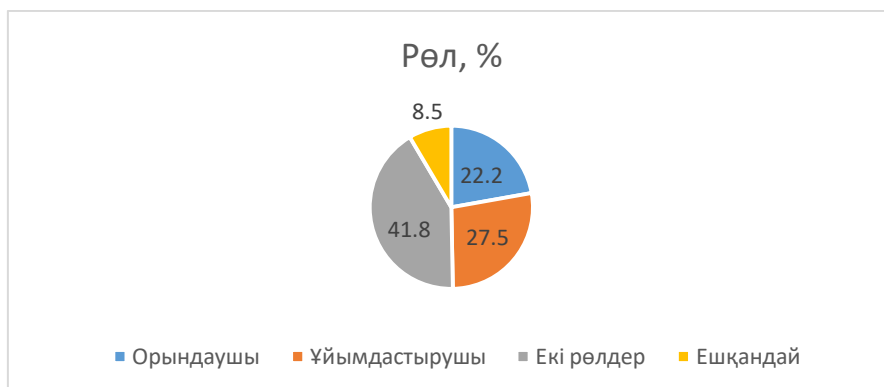
Жасөспірімдер үлгісінде тағы үш сұрақ қойылды, олар біздің ойымызша жасөспірімдер қыздар ортасындағы көшбасшылыққа деген көзқарасты көрсете алды:

* Балалар қоғамдық бірлестігінде сізді қандай рөл қызықтырады (орындаушының рөлі, ұйымдастырушының рөлі, орындаушының және ұйымдастырушының рөлі)?

* Мектеп ұжымында қандай рөлдерді жиі орындайсыз?

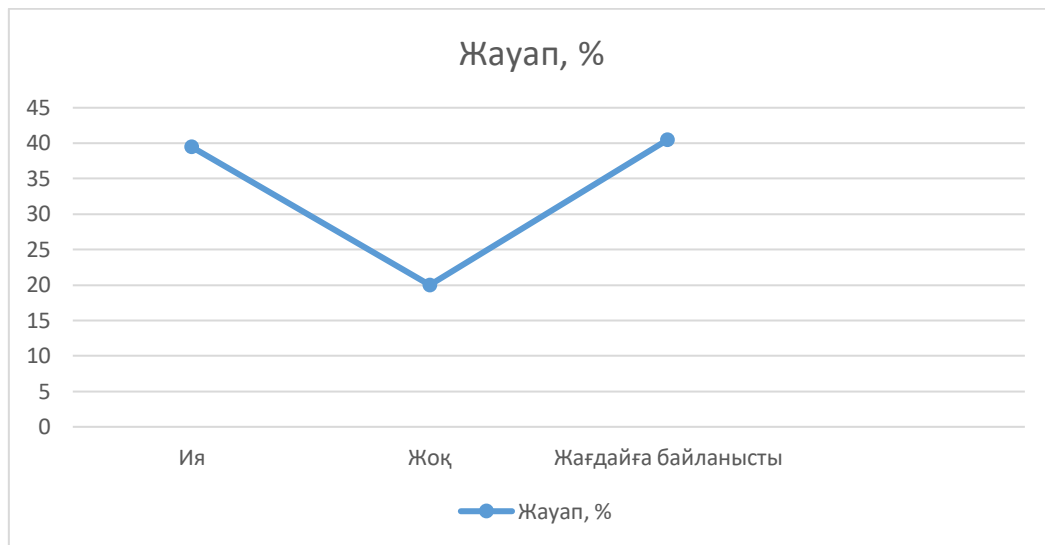
* Сіз өзіңізді көшбасшы санайсыз ба?

Бұл деректер қалыптастырушы экспериментті ұйымдастыру үшін қажет болды. Ол екі ай бойы өткізілді. Жасөспірім қыздарға сауалнама жүргізу нәтижелері (1-ші суреттегідей) әртүрлі сыныптардан өз ұжымының қызметінде ұйым мүшелерінің көп саны ұйымдастырушының рөлін тартатынын көрсетті - 27,5 %; 41,8 % - ұйымдастырушының және орындаушының бір мезгілде рөлі; 22,2% - орындаушының рөлі; 8,5 % - ешқандай рөлді тартпайды.

Сурет 1 – "Мектеп қызметінде сізді қандай рөл қызықтырады?"

Басқаша айтқанда, сауалнамаға қатысқан жасөспірім қыздардың 69,3%-ы ортақ іс үшін жауапкершілік сезімін білдіре отырып, көшбасшы рөлін алғысы келеді деп болжауға болады.

Сурет 2 – "Сен өзіңді көшбасшы деп санайсың ба?" сұраққа жауап бойынша бөлу

2 сурет көрсеткіндей 39,5% өздерін көшбасшы деп санайды, ұжымның өмірлік іс-әрекетін ұйымдастырушы ретінде әрекет етеді.

Нәтижесінде қарым-қатынастың белгілі бір эмоционалды торы жасалады, онда жасөспірім қыздардың жеке басы қарым-қатынас жасауда әртүрлі тәжірибе алады, бұл болашақта көшбасшылық қасиеттерді дамытудың қажетті негізі болып табылады.

Көшбасшылық қасиеттерді сәтті дамыту үшін жасөспірімді әртүрлі қызмет түрлері мен форма-ларына қосу қажет. Мектеп көбінесе бір қызмет түрін – интеллектуалды және танымдық қызметті ұсынады, ал зерттелген балалар бірлестігінде біз жасөспірімдерге әр түрлі қызмет түрлерін ұсындық: азаматтық-құқықтық, зерттеу, өлкетану, туристік-спорттық, журналистік, бос уақытты өткізу, көркемдік және қолданбалы шығармашылық және т.б. [12]

Зерттеудің талдаулары бойынша бірқатар маңызды тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді:

1. Көшбасшылыққа ұмтылу - бұл жасөспірімнің өзіне тән ерекшелігі.

2. Сауалнамаға қатысқан жасөспірім қыздардың көпшілігі, атап айтқанда 8-11 сынып оқушылары белсенді өмір салтын ұстанғысы келеді, әртүрлі іс-шараларды ұйымдастырушы болуға, жауапкершілікті алуға дайын, бірақ сонымен бірге олар белгілі бір қасиеттер мен көшбасшылық білім мен дағдылардың жетіспейтіндігін түсінеді.

3. Білім беру ортасында жасөспірім қыздардың көшбасшылық ұмтылыстарын жүзеге асыру үшін әрдайым толық жағдай жасалмайды. Мұның себебі, мүмкін, іс-шаралар бағдарламасы немесе мектеп жұмысының формаларын таңдау кез-келген жасөспірімге өзінің көшбасшылық қасиеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді [13].

Жоғарыдағысын қорытындай келе: 1) мектеп жасөспірім қыздардың арнайы ұйымдастырылған іс-әрекеттің әртүрлі түрлерін ұсына отырып, жасөспірімнің көшбасшылық мінез-құлқы тәжірибесін алуға және көшбасшылық қасиеттерін көрсетуге ықпал етеді; 2) жеткіншек қыздардың зерттеу тақырыбы ретінде оқушы мәртебесінде сол жасөспірімге қарағанда ықтимал қызмет түрлерінің спектрі көп [14].

Осы зерттеу аясында қосымша немесе сыныптан тыс білім оның қатысушыларының көшбасшылық қасиеттерін ең сәтті, тиімді дамытудың білім беру кеңістігі ретінде қарастырылады.

Оқушылар ұжымында көшбасшыларды анықтау үшін біз көшбасшылық қабілеттерін диагностикалауды (адамның көшбасшы болу қабілетін бағалауға мүмкіндік береді), коммуникативті және ұйымдастырушылық қабілеттерін анықтау әдістемесін (КҰҰ) (коммуникативті және ұйымдастырушылық қабілеттерін зерттеу, онсыз жұмыста сәттілік қамтамасыз етілмейді), өзін-өзі растауды зерттеу әдістемесін қолдандық. Г.Айзенканың әдісі бойынша (оқушылардың өзін-өзі растауын анықтау, өздерін қанша бағалайтынын түсіну, күштері мен қабілеттеріне сену) және социометрия (белгілі бір топтағы көшбасшыны анықтау, топтық іс-әрекет жағдайындағы адамдардың әлеуметтік мінез-құлқының типологиясын зерттеу, нақты топ мүшелерінің әлеуметтік-психологиялық үйлесім-ділігін бағалау) [15].

Коммуникативті бейімділіктерді зерттеу бағдарламасына сұрақтар енгізілді (бірнеше мысал келтірейік):

- а) оқушы қарым-қатынасқа деген ұмтылысын көрсете ме, оның достары көп пе;
- б) достар арасында болғанды ұнатады ма немесе жалғыздықты ұнатады ма;
- в) жаңа адамдарға, жаңа ұжымға тез үйренеді ме;
- г) достардың, таныстардың өтініштеріне қаншалықты тез жауап береді;

Осыған сәйкес нақты мінез-құлықтың 20 арнайы сұрақтары және оның тәжірибесіндегі нақты қарым-қатынас жасалды.

Оқушылардың ұйымдастырушылық бейімділігін зерттеу бағдарламасы басқа мазмұндағы сұрақтарды қамтиды (бірнеше мысал келтірейік):

- а) күрделі жағдайларда бағдарлану жылдамдығы;
- б) тапқырлық, табандылық, талапшылдық;
- в) ұйымдастырушылық қызметке бейімділік;

Осы негізде 20 сұрақ әзірленді, олардың әрқайсысы белгілі бір дәрежеде оқушылардың ұйымдастырушылық бейімділігін сипаттайды. Сыналушы сұрақтарға жауаптарды арнайы «жауап парағына» енгізеді, онда сыналушының сауалнамалық деректері мен оның жұмыс нәтижелері де тіркеледі. Деректерді сандық өңдеу үшін консультант коммуникативті және ұйымдастырушылық бейімділікті барынша көрсететін «идеалды жауаптар» қойылған «декодерлерді» («өңдеуді» қараңыз) пайдаланады.

Нәтижелерді өңдеу. Сыналушы сұрақтарға жауаптарды арнайы «жауап парағына» енгізеді, онда сыналушының сауалнамалық деректері мен оның жұмыс нәтижелері де тіркеледі. Деректерді сандық өңдеу үшін кеңесші коммуникативті және ұйымдастырушылық бейімділікті барынша көрсететін «идеалды жауаптар» қойылған «Декодерлерді» қолданады. Сынақ материалдарын өңдеу өте қарапайым және келесідей.

«Жауап парағына» кезекпен орналастырылған декодерлердің көмегімен әдістеменің әрбір бөлімі бойынша декодерге сәйкес жауаптар саны есептеледі. Коммуникативті және ұйымдастырушылық дағдыларды бағалау коэффициенті (К) әр бөлім бойынша дұрыс жауаптар санының сәйкестіктердің максималды мүмкін болатын санына қатынасы ретінде көрсетіледі (20). Қарапайым формуланы қолдану ыңғайлы:

$K = n / 20$, мұндағы К – есептік коэффициенттің мәні; n – декодер үшін жауаптар саны.

Бұл әдіс арқылы алынған ұпайлар 0-ден 1-ге дейін болуы мүмкін. 1-ге жақын ұпайлар қарым-қатынас пен ұйымдастырушылық дағдылардың жоғары деңгейін көрсетеді, ал 0-ге жақын ұпайлар төмен деңгейді көрсетеді.

Осылайша, алынған нәтижелер жасөспірімдердің анықтамалық топ екенін, яғни компаниядан ерекшеленгісі келмейтінін көрсетеді. Алайда, жоғары сынып қыздарында (биліктің төмен мотивімен) жетекші қажеттіліктердің бірі «тану және құрметтеу» қажеттілігі екенін атап өткен жөн, сонымен қатар көптеген балалар «өздеріне ықпал ету жағдайын қамтамасыз ету» қажеттілігі туралы айтты. Осылайша, осы жастағы балалардың билікке деген ұмтылысы жасырын күйде болуы мүмкін.

Мектепте көшбасшыларды тәрбиелеу үшін "Мен көшбасшымын" бағдарламасы әзірленді. Бағдарлама жасөспірімнің көшбасшылық әлеуетін анықтауға және жүзеге асыруға бағытталған. Сабақтар курсы оларға жеке және әлеуметтік пайдалы қызмет аясында өзінің көшбасшылық әлеуеті мен оның даму жолдары туралы толық және объективті түрде білуге көмектеседі [16].

Мақсаты: жасөспірімнің көшбасшылық әлеуетін оны сабақтың оқу блогы аясында қоғамдық пайдалы қызметке белсенді қосу арқылы жүзеге асыру үшін жағдай жасау.

Міндеттері:

- 1) жасөспірімнің өзіндік көшбасшылық әлеуетін білудің бастапқы деңгейін анықтау;
- 2) баланың көшбасшылық әлеуетін анықтау және іске асыру үшін қолайлы жағдайлар жасау;
- 3) жасөспірімнің өзіндік көшбасшылық және ұйымдастырушылық әлеуетін дамытудың өзіндік білімдері, әдістері мен нысандарын меңгеруі бойынша сабақтарды ұйымдастыру;
- 4) жасөспірімді талдамалық қызмет жүйесіне қосуға құқылы;
- 5) жасөспіріммен бірлесіп мастер-класс әзірлеу және өткізу жөніндегі жұмысты ұйымдастыруға міндетті;

6) жасөспіріммен бірге оның көшбасшылық әлеуетін одан әрі іске асыру жолдарын айқындау.

Болжамды нәтиже:

- жасөспірім белгілі бір қоғамда өзін дұрыс және объективті бағалай және орналастыра алады,
- оның көшбасшылық мәселесінде нақты ұстанымы қалыптасқан,
- көшбасшы имиджі және көшбасшылық типологиясы бойынша базалық білімді меңгерген,

- ұжымдағы жұмыс түрлерін және команда құру негіздерін біледі,
- негізгі бос уақыт формаларының алгоритмдерін біледі.

Мақсатты топ: жасөспірім балалар (13-15 жас).

Сабақ жүйесі: таныстыру сабағы, 6 оқыту сабағы, қорытынды сабақ.

Құрал-жабдықтар: ватмандар, А4 форматты табактар, түрлі-түсті қағаз, қайшы, фломастерлер, үстелдер, орындықтар, түймелер.

Көшбасшылық қасиеттерді анықтау және зерттеу үшін жеке қасиеттерді анықтау сауалнамасы қолданылды [17].

Көшбасшылық позиция өзіне, топтың басқа мүшелеріне, адамдарға, табиғатқа, әлемге жауапкершілікпен қарауымен сипатталады; проблемалық жағдайларды шешу кезінде жауапкершілікті қабылдауға дайын болу. Сондықтан көшбасшылық дағдыларды қалыптастыру қиын, процесті ұйымдастырудың уақытты қажет ететін аспектісі мектеп жасына дейінгі баланың көшбасшылық қасиеттерін қалыптастыру, себебі бұл процестің барлық субъектілерінің күш-жігерін нақты шоғырландыру қажет, баланың жеке басының қалыптасуының біртұтас процесінде олардың әрқайсысының орны мен рөлін дәл анықтау. Балаңызға барлық тілектеріңізді жүзеге асыра алу керектігін көрсетіңіз - ол мәселені тез әрі тиімді шешуді үйренсін, себебі бұл - көшбасшының басты және маңызды қасиеті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, қиын жасөспірімдермен жұмыс жасаудың бастысы, менің ойымша, тиісті қызығушылық тудырады деп айтуға болады. Өзіңізді сәттілікке бағдарлау керек. Мотивтер болуы мүмкін: проблемалық жағдайларды шешуде жаңа тәжірибе алу, қайталанулар жоқ; Кәсіби өсуге деген ұмтылыс, осы санаттағы балалармен жұмыстың жаңа формаларын табуға; Ең жақын адам-дарды түсінуге және оларға көмектесуге деген ұмтылыс басқаша емес, сондықтан бұл ниет бірінші кезекте тұруы керек [18].

Жасөспірім балалардың көшбасшылық қасиеттерін дамыту мәселесіне арналған психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді зерттеп, талдай отырып, біз мынаны анықтадық:

Көшбасшылық мәселесін қамтудың әртүрлілігі оны әр түрлі көзқарас тұрғысынан қарастыруға болатындығымен түсіндіріледі: топты ұйымдастыру процесі ретінде, қарым-қатынас нәтижесінде және т.б. Көшбасшылық тұжырымдамасын анықтағанда психологтар осы проблеманың басқаларын ескере отырып, бір немесе бірнеше аспектілеріне назар аударады. Дегенмен, ғылымда көшбасшылық және шағын топтың көшбасшысы ұғымдары қалай қарастырылса да, олардың сипаттамаларында көшбасшының ықпалы кең таралған. Көшбасшылықтың маңызды аспектілерін бағалауда көзқарасы мен бағдары барлық мүшелер үшін негізгі стандарттарға айналған тұлға қабылданады және ескеріледі. Көшбасшы бүкіл топтың мүдделерін қозғайтын және қызметтің бағыты мен сипатын анықтайтын ең жауапты шешімдер қабылдауға құқылы деп танылады.

Жасөспірім балада көшбасшылық қасиеттерді тәрбиелеудің ең қолайлы кезеңі, мұнда оны өзін-өзі тану, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі бағалау жасөспірімдерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытуды ын-таландыратын, оны мұғалімдермен және ата-аналармен бірлескен іс-шараларға қосу оңтайлы болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізмі

1. Бабаев С.Б., Оразов Ш.Б., Бабаева Қ.С. Педагогика: жалпы негіздері және тәрбие теориясы: оқу құралы. - Алматы, 2018. - 124 б.

2. Волков Б.С. Психология подростка: учеб. пособие / Б.С. Волков. - 3-е изд., испр. и доп. - М.: Пед. о-во России, 2002. - 156 с.

3. Гоулман Д., Бояцис Р., Макки Э. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. – М.: Альпина Паблишер, 2016. – 301 с.

4. Давыдова Ю.В. Гендерный аспект изучения эмоционального интеллекта подростков / Ю.В. Давыдова // Вестник РУДН. - Серия: Психология и педагогика. - 2010. - №4. - С. 113-118.

5. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. - М., 2002. - 339 с.

6. Жеребова Н.С. Лидерство в малых группах как объект социально-психологического исследования // Руководство и лидерство. Под ред. Б.Д. Парыгина. - Л.: ЛГПИ, 2013.- 143 с.

7. Қиын жасөспірімдермен жұмыс формалары. Жасөспірімдермен жұмыс істеудің негізгі бағыттары. Балалармен және жасөспірімдермен жұмыс істеудің жаңа әдістері. <https://photovypuskny.ru/kk/okruzhayuschie/formy-raboty-s-trudnymi-podrostkami-osnovnyue-napravleniya-raboty-s.html>

8. Маркова М.Ю. Развитие лидерских качеств и организаторских способностей в детском общественном объединении. М.: Просвещение, 2014. – 142 с.

9. Слюсарева Е.С., Козловская Г.Ю. Методы психологической коррекции. - Ставрополь: СГПУ, 2008 - 240 с.
10. Осипова А.А. Общая психокоррекция. учебное пособие. М.: Сфера, 2002. - 510 с.
11. Дубровиной И.В., Кругловой Б.С. Особенности обучения и психического развития школьников 13-17 лет. - М., 2018. - С.140-152.
12. Садыкова Н.М. Жеткіншектердің көшбасшылық қасиетіне қарым-қатынастың әсері // Қазақстандағы психология: өткені, бүгінгі, болашағы атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары, 2013 – 142-146 б.
13. Садыкова Н.М., Кудайбергенова С.К. Тұлғаның өзіндік анықтауы әлеуметтену өрісінде // Профессор С.М. Жакыповтың туғанына 65-жыл толуына арналған «Психологияның қазіргі мәселелері: бастауынан қазіргі заманға дейін» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары, 2015. - 127-130 б.
14. Садыкова Н.М. Жасөспірімдердің тұлғалық қалыптасуына қарым-қатынастың әсері // Жас ғалымдар мен студенттердің «Фараби әлемі» атты халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. Қазақ университеті, 2014. – 99-101 б.
15. Тарасова Т.В., Арсентьева Е.В., Мухадинов В.Р. Особенности самооценки подростка в структуре неформальной группы // Гуманитарий: актуальные проблемы гуманитарной науки и образования. - 2013. №3 (23). С.89-97.
16. Устюжанин Ф.Р. Психологические портреты девочек-подростков, лишенных родительского попечительства // Развитие личности. - 2018. №2. С. 149-167.
17. Archard N. (2012). Adolescent girls and leadership: The impact of confidence, competition, and failure // *International Journal of Adolescence and Youth*. 17 (4). – 189-203 p.
18. Bendezú J., Calhoun C., A., Rudolph K., Hastings P., Prinstein M. (2021). Adolescent girls' stress responses as prospective predictors of self-injurious thoughts and behaviors: A person-centered, multilevel study // *Development and Psychopathology*, 34 (4). - 1447-1467 p.

References

1. Babaev S.B., Orazov Ş.B., Babaeva Q.S. (2018) *Pedagogika: jalpy negızderi jáne tárбие teoriasy: oqu qūraly* [Pedagogy: general principles and theory of education: textbook] – Almaty. 124 b.
2. Volkov B.S. (2002) *Psihologiya podrostka: ucheb. posobie* [Psychology of a teenager: a textbook] / B.S. Volkov. - 3-e izd., ispr. i dop. - M.: Ped. o-vo Rossii, 156 s.
3. Goulman D., Boyacis R., Makki E. (2016) *Emocional'noe liderstvo: Iskusstvo upravleniya lyud'mi na osnove emocional'nogo intellekta* [Emotional Leadership: The Art of Managing People Based on Emotional Intelligence.]. – M.: Al'pina Pabliisher, 301 s.
4. Davydova YU.V. (2010) *Gendernyj aspekt izucheniya emocional'nogo intellekta podrostkov* [Gender aspect of studying the emotional intelligence of adolescents] / YU.V. Davydova // *Vestnik RUDN. - Seriya: Psihologiya i pedagogika*. S. 113-118.
5. Fetiskin N.P., Kozlov V.V., Manujlov G.M. (2002) *Social'no-psihologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malyh grupp* [Socio-psychological diagnostics of the development of personality and small groups]. - M., 339 s.
6. Zherebova N.S. (2013) *Liderstvo v malyh gruppah kak ob"ekt social'no-psihologicheskogo issledovaniya* [Leadership in small groups as an object of socio-psychological research] // *Rukovodstvo i liderstvo. Pod red. B.D. Parygina.*- L.: LGPI, 143 s.
7. Qiyn jasöspirimdermen jümys formalary. Jasöspirimdermen jümys isteudiñ negızgı bağyttary. Balalarmen jáne jasöspirimdermen jümys isteudiñ jaña ädisteri. <https://photovypusknny.ru/kk/okruzhayuschie/formy-raboty-s-trudnymi-podrostkami-osnovnye-napravleniya-raboty-s.html>
8. Markova M.Yu. (2014) *Razvitie liderskih kachestv i organizatorskih sposobnostej v detskom obshchestvennom ob"edinenii* [Development of leadership qualities and organizational skills in a children's public association]. M.: Prosveshchenie, 142 s.
9. Slyusareva E.S., Kozlovskaya G.YU. (2008) *Metody psihologicheskoy korrekciü* [Methods of psychological correction]. - Stavropol': SGPU, 240 s.
10. Osipova A.A. *Obshchaya psihokorrekcija. uchebnoe posobie* [General psychocorrection. tutorial]. M.: Sfera, 2002. - 510 s.
11. Dubrovinoj I.V., Kругlovoj B.S. *Osobennosti obucheniya i psihicheskogo razvitiya shkol'nikov 13-17 let* [Features of learning and mental development of schoolchildren aged 13-17]. - M., 2018. - S.140-152.
12. Sadykova N.M. *Jetkinşekterdiñ köşbasşylyq qasietine qarym-qatynastyñ äseri* [Influence of Relationships on Leadership Qualities of Adolescents] // *Qazaqstandaғы pсихология: ötkeni, бүgim, bolaşaqy atty halyqaralyq ғылыми-täjiribelik konferensia materialdary*, 2013 – 142-146 b.

13. Sadykova N.M., Kudaibergenova S.K. Tūlǵanyñ özindik anyqtauy äleumettenu örisinde [Self-determination of the individual in the field of socialization] // Profesor S.M. Jakypovtyñ tuganyna 65-jyl toluyna arналǵan «Psihologianyñ kazırgı mäseleleri: bastauynan qazırgı zamanǵa deiun» atty halykaralyq ǵylymi konferensia materialdary, 2015. - 127-130 b.

14. Sadykova N.M. Jasöspirimderdiñ tūlǵalyq qalyptasuyna qarym-qatynastyñ äseri [The influence of communication on the formation of the personality of adolescents] // Jas ǵalymdar men studentterdiñ «Farabi älemi» atty halyqaralyq ǵylymi konferensiasynyñ materialdary. Qazaq universiteti, 2014. – 99-101 b.

15. Tarasova T.V., Arsent'eva E.V., Muhadinov V.R. Osobennosti samoocenki podrostka v strukture neformal'noj gruppy [Peculiarities of a teenager's self-esteem in the structure of an informal group] // Gumanitarij: aktual'nye problemy gumanitarnoj nauki i obrazovaniya. - 2013. №3 (23). S.89-97.

16. Ustyuzhanin F.R. Psihologicheskie portrety devoček-podrostkov, lishennyh roditel'skogo popechitel'stva // Razvitie lichnosti. - 2018. №2. S. 149-167.

17. Archard N. (2012). Adolescent girls and leadership: The impact of confidence, competition, and failure [Psychological portraits of teenage girls deprived of parental care] // International Journal of Adolescence and Youth. 17 (4). – 189-203 p.

18. Bendezú J., Calhoun C., A., Rudolph K., Hastings P., Prinstein M. (2021). Adolescent girls' stress responses as prospective predictors of self-injurious thoughts and behaviors: A person-centered, multilevel study // Development and Psychopathology, 34 (4). - 1447-1467 p.